

O qədər şey asılıdır sadəcə demək istədiklərimdən

(Əvvəli ötən sayımızda)

50-ci illərdən gözəl bir nümunə verək:

sükut sükut sükut
sükut sükut sükut
sükut sükut
sükut sükut sükut
sükut sükut sükut

(Eugen Gomringer, 1954)

Amma qeyd edək ki, konkret poeziya nümunələrinin bir çoxu “əldəqayırma” şeirlərdir, bəzən yaxşı, bəzən də pis mənada. Mövzuya uyğun şəkil tapırsan, və buyur, oturub həvəslə üzərində işlə. Gözəl istirahətdir. “I (a)” şeirini bu cür sadə (sadələvh) konkret şeir (şəkil şeir) nümunələrindən fərqləndirmək lazımdır.

Qayıdaq bir də oxuya. Biz həm vizual, həm də verbal təsvirlərdən bəhs etdik. Şeirə ilk baxdığımızda vizual effektin təsiri altındaydıq. Şeiri oxuduqca verbal effektin təsiri başlayır. “Aha, verbal və vizual effektlər bir-birlərini tamamlayır, eləmi?” soruşa bilərsiniz - tam elə deyil; oxumağa başladığımız andan vizual effektlər əriyib yox olur. Şeirin çox kövrək bir struktura malik olduğu ortaya çıxır. Şeiri oxuyanda çox vacib “bir”, “tək” konsepti diqqətimizdən yayınır, şeirə baxanda isə “yarpaq” və “tənhalıq” konseptlərini görmürük. e.e.cummings anlayırdı bunları, yetkin, özündən çox sonrakı 20-ci əsr filosoflarını qabaqlayıb təkə dili deyil, həm dətəqdim (representasiya) ilə mənə arasındakı mürəkkəb münasibətləri poetik müstəvidə tədqiq edirdi! (məs. representasiyanın interpretasiyalara açıq olub hansısa konkret bir mənəni fiksədə bilməməsi)

e.e.cummings'lə qısaca səyahətdən sonra müasir dövrümüze gəlib çıxdıq. Qayıdaq bir də 100 il əvvələ. Amerikada modernist (xüsusi halda, imagist) şeirin ilkin yaranış dövrlərində. Yazının əvvəlində T.S.Eliotla e.e.cummings arasında apardığımız müqayisə daha çox söhbətə giriş üçün maraqlıydı bizə - 1910-cu illərdən başlayaraq çox dərin və kəskin sənət konfliktini əslində, T.S.Eliotla William Carlos Williams arasındaydı. “O mənə iyirmi il geri saldı” - T.S.Eliot barədə şikayətlənirdi Williams, “o, oxucularınıf otəgına yıgdi, şeiri onlara mühazirə kimi oxudu, mənə oxucuları həyata çağırırdım, gündəlik danışmaq tərzində danışmaq istəyirdim onlarla”. 1920-ci illərdə T.S.Eliot o dərəcədə ağırçəkili bir şairə çevrilmişdi ki, onun məsələni “The Wasteland” şeiri (1922) o dərəcədə beyinlərə hakim olmuşdu ki, Williams ədalətsiz olaraq kölgədə qalmışdı. Başqa müasirləri Avropanı - Parisi, Londonu dolaşmaqdaykən o, Amerikada qalib həkimliklə məşğul olmağı seçir. Təsviri sənətə dərin marağı vardı. Ədəbiyyatşünas Bonnie Costello'nun (Professor, Boston University) yazdığı kimi, Ezra Pound və T.S.Eliot klassikləri oxuyan zaman William Carlos Williams şəkillərə baxırdı... Williams'ın poeziyasına giriş olaraq “Qırmızı arabası” adlı aşağıdakı şeirə diqqət edək:

o qədər şey
asılıdır
qırmızı
arabasından
yağış suyuyla
yağlanmış
yanında ağ
toyuqların

Bu şeirABŞdəksər poeziya dərsliklərinə salınıb, barəsində bəlkə yüzdən artıq ədəbi konfrans çağırılıb. 100 ilə yaxın müzakirələrdən sonra hələ də öz sirlərinin hamısını açmayıb... Tərcüməşeyrin onlarla maraqlı keyfiyyətlərindənçoxunu

qoruyub saxlasa da çoxunu da itirir. Dəqiqlik xatirənəşeyrin ingiliscə variantını da veririk:

so much depends
upon
a red wheel
barrow
glazed with rain
water
beside the white
chickens

Nəşeyirdir bu belə? Cəmi on dörd sözlük və səkkiz sətirlilik. Bircə cümlədən ibarətdir: “ağ toyuqların yanındakı yağış suyuyla yağlanmışqırmızıarabasıdan o qədər şey asılıdır”. Müəllif bu bircə cümlədəki sözlərin yerini dəyişdirib, bir sətirdə yazmaq əvəzinə səkkiz sətirdə yazaraq şeirəçevirib cümləni. Şeyirə nəsrin arasında fərq nədir? - Mary Oliver'ə görə nəsr odur ki, sətiri yazıb doldurursan, şeirsə odur ki, sətirləri qırıb alt-alta düzürsən. Bu qədər bəsit və kobud bir tərifi bəlkə dəən dəqiq tərifi şeirin. Şeyir, ən azı texniki cəhətdən, sətirləri qırmaq sənətidir!

Yaxından diqqət edək: dörd bənddə verilib şeir! İkinci bənddə “wheelbarrow” (əl arabası - kənd yerlərində “daşqa” deyilir bəzən) vüçüncü bənddə “rainwater” (yağış suyu) sözlərini bölüb iki sətirdə yazıb müəllif. Niyə belə edib? Sözləri parçalamaqla o sözlərin mənalarını açmaq istəyir? - biz ki bu sözlərin mənalarını bilirik! Bəlkə o əşyaları daha yaxından görməmizi istəyir?

Hanı bu şeirdə durğu işarələri, onlardan imtina etməkdə müəllifin məqsədi nədir? Başqa bir sual: şeir niyə belə qısadır? Williams'a görə (imagist) şeir müzakirə və yaxud mühazirə deyil, hansısa bir anın üzərində konsentrasiyadır. Bu şeir bəlkə ona görə qısadır ki, əgər uzansaydı onda bir an yox çoxlu anlardan ibarət olacaqdı. Şeyri mümkün qədər tez oxuyub bitirməmizi istəyir müəllif - o qədər şey asılıdır bundan!

Sətirləri qırmaq bəzən pauza üçün lazımdır, bəzən də tam tərsinə, sürəti artırmaq üçün - oxucu növbəti sətirdə oxuyacağına tez çatmaq istəyir, buna məcbur, sövqədilir. Bəzənsə sətirlər hansısa bir sözün ortasında qırılır, oxucunu ayıq saxlamaq üçün, müəllifin təsvirləri oxucunun beynində daha da canlı qalsın deyər.

Williams məşhur “şeyirə yox şeydə ideya” (“no idea but in things”) tezisini müəllifdir. Biz bu şeiri oxuduqca sətirdən sətirə təsvürümüzə canlanır o səhnə. Bir rəssam ustalığıyla seçilmiş “qırmızı” və “ağ” rənglər, əl arabasının yağışla yağlanmış olmasışeyirdədeyilməyənələri də düşünməyə sövq edir bizi - həmin o həyati, səmanın rəngini, havanın temperaturunu, həyatdakı ağacları düşünürəm mən (bir başqa oxucu başqa şeylər düşünür). Ən sonda beynimizdə yaranan təsvir bizə nədeyirsə, hansı duyğuları yaşadırsa şeirin mənəsi da odur! İdeya əşyalardadır, onların içində basdırılıb! O qədər şey asılıdır bizim şeiri qavrayışımızda o əşyaların doğurduğu assosiasiyalardan.

O qədər şey asılıdır bu şeirin metrik strukturundan. Yaxından diqqət edək: hər bənd iki sətirdən ibarətdir - hər bəndin birinci sətirdəüç söz, ikincisindəsə bir söz var. İkinci sətirlərdəki həmin o tək sözlərin hamısı ikihecalidir. Birinci sətirlərsə birinci və dördüncü bəndlərdə dördhecali, ikinci vəüçüncü sətirlərdəüçhecali olub şeirə xüsusi bir simmetriya verir. Biz şeiri oxuyanda bu bəndləri yalnız görürük, eşitmirik, çünki bütün şeir bircə cümlədən ibarətdir. Müəllif heç nə demir şeirdə. Demək yox göstərməkdir məqsədi. İkinci, üçüncü və dördüncü bəndlər təsvirdir, yalnız birinci bənddə nəşə deməyə başlayır kimi görünür, “o qədər şey asılıdır”, aha, nə? - amma çox ustalıqla yayınır nəşə deməkdən!

Şeyirdəki iki əşyaya diqqət edək - əl arabası və toyuq. Niyə məhz əl arabası və toyuq? Nə asılıdır onlardan? Bəşər sivilizasiyası asılıdır deyər bilərsiniz, ən qədim dövrlərdən bizimlədir bunların ikisi də. Hər kəndçinin həyatında var bunlar. Amma hansı kəndçi nə vaxtsa Williams'ın bu xırdacıq cümləsini dilinə gətirib?

I magist şeirin bir maraqlı cəhəti də odur ki, təsvirin doğurduğu (zəngin) fikirlərin, duyğuların hamısından sonra biz bəzən sanki o təsviri unudaraq da şeiri analiz edirik. Məsələn, bu şeirdə, qırmızı rəngi, ağ rəngi, yağış unudub da, ən sonda, “axı nə asılıdır əl arabasından?” - soruşa bilərsiniz. Deyilənə görə, həkim Williams kritik durumda olan kiçikyaşlı bir qızı müayinə edərəkən pəncərədən bayıra baxıb, bayırda əl arabasını, toyuqları görür. Bəlkə bir ümid arayırmış Williams bayırda? Əl arabasından, toyuqlardan asılıymış qızçıgəzən həyatı? Məsələn, əgər o toyuqlardan biri sağa qaçsa sağalacaqmış, sola qaçsa solalacaqmış qızçıgəzən ümid bunamı qalbmış?Yaxud mümkün-dürmü ki, heç toyuqların da məsələyə dəxli yoxmuş. Elə bir tək əl arabasından asılıymış hər şey. Bir tək əl arabasından! Gözlərini zilləmişmiş bu cansız əşyaya. Nə asılıymış axı ondan, nəymiş Williams'ın düşündüyü? İndi adını dəqiqləşdirə bilmədiyim bir tənqidçinin dediyi kimi, bu şeirdən sonra Amerikada əl arabası artıq əl arabası deyil!

Mən özüm də təsvirçi şeirlər yazmışam və (o şeirlərə aldığım əzəli reaksiyalardan da gördüyüm kimi) təsvirin gücünüyaxşı anlayıram. Uzun izahat vermədən bir şeirimi nümunə vermək istərdim:

arvadım:

- nədir, indi boşanaqmı deyirsən
soruşur
və yadıma sən düşürsən
qonşumuzun evinin dalındakı
həyatın küncündə
dağdağanların
arxasında gizlənən
bəlkə məndən başqa
heç kimin toxunmadığı
yerə sürtülə-sürtülə
ağır-ağır açılan
taxta qapı

“Yadıma sən düşürsən qadın” gözlədiyi halda oxucu “yadıma sən düşürsən .... qapı” ilə qarşılaşır. Hamının (çoxlarının) həyatında, xatirələrində var belə qapı, çoxları üçün əzizdir. Mən Williams kimi hansısa sözü iki yerə bölmə, rəng kontrastları kimi priyomlardan istifadə etməmişəm, daha çox “qadın-qapı” psixoloji momentinə söykənib təsviri oxucunun beynində canlı saxlamagha çalışmışam; əlbəttə, təsvirdəki digər elementlərin də bu işə yardımçı olduğu ümidindəyəm. Qapı həm də metaforadır. (Williams'ın şeirində də metafora var, “yağlanmış” sözü metaforadır.) Hara açılır o qapı? Boşanmadan sonrakı həyatımı? Məhkəmə, hakim, vəkil və s. barədə düşünməli olmalıyəkən bizi qapı barədə düşündürən, özümüzün də anlamadığımız daxili dünyamızı? Amma metafora olduğunu bilə-bilə, duya-duya, oxucu həm də bir fiziki qapı düşünür, o qapının arxasında bəlkə bir balaca küçə, yol düşünür, o yolu təsvüründə canlandırır, o qapını özü açır o yola. Sonra bəndən anlayır ki, yazdığı, əslində, şeirdir.

Qayıdıram Williamsa (ayrılmaq çətinidir bu şairdən - hətta bir yazının sonuna qədər). Aşağıda, onun əvvəlki ilə müqayisədə çox sadə amma yenə də xeyli populyar olan şeirinə baxaq:

Mən
buzlu qabdadı
gavalıları
yedim

onları
ehtimal ki
sabah səhər yeməyinə
saxlamışdın

Bağışla mənə
çox dadlıydılar
çox şirin
və soyuq

Nədir bu şeir? Adı bir not - çoxumuz mətbəxdə evdəkilərə belə notlar qoyuruq. Müəllif çox adi görünən bu notu niyə şeir kimi çap etdirib? Rəvayətə görə Williams bu notu yazıb arvadına qoyur, yatmağa gedir. Sonra birdən anlayır ki, yazdığı, əslində, şeirdir, tez mətbəxə qaayıb yazdığını köçürür... Gavalını yeyib, yoxdu artıq, geri qaytara bilməz artıq baş vermiş olanı. Günah hissi keçirir. Şirin və soyuq gavalılar. Şirin və soyuq gavalılar. Şirin və soyuq... Kimdir şirin və soyuq? arvadımı?! Nədir keçirdiyi günah hissi?

Haşiyyə: Mən bu yazını yaza-yaza yuxarıda adlarını xatırladığım Amerika modernistlərinin bioqrafiyaları barədə də çox düşündüm, oxudum. Təsvürümdə canlandırmağa çalışdım 100 il bundan əvvəl - gənc, sənət eşqiylə yaşayan, bir-birini axtarıb tapan, bir-birinə ədəbiyyatda və məişətdə həyan olan bu azad ruhlu amerikalıları. Hamısı bir-birilə yaxın dostluq, yoldaşlıq münasibətindəydilər. Ezra Pound T.S.Eliot'u özüylə hər yerə aparırdı, nəşirlərə təqdim edirdi, öz nüfuzunu onun üçün xərcləyirdi. Eliotun (indi çox məşhur) şeirlərini redaktə edib gözəlləşdirməyə vaxtını xərcləyirdi. Amy Lowell pulunu xərcləyirdi dostlarına, öz hesabına imagist şairlərin şeirlərini toplayıb bir neçə antologiya çap etdirmişdi. Ezra H.D.-nin şeirlərini yaxşı jurnalların redaktorlarına izah edirdi, qoyurdum şeirlər geri qayıtsın, e.e.cummings'ə məsləhətlərini heç vaxt əsirgəməirdi, onilliklər ərzində yazışblar Pound və e.e.cummings. Aralarında incikliklər də olurdu modernistlərin. Ezra ilə H.D. (Hilda Dolittle'dir adı) bir müddət sevgili də oldular, sonra Hilda atasının təkidi ilə ondan ayrılır. Amy Lowell bir az imagistlərin liderliyi uğrunda rəqabətə, bir az da Ezranın kobudluğuna görə küsüb ayrılır ondan. Dayanmadan siqar çəkən, bədən-cə şışman, qəlbəcə çox zərif bu xanım 51 yaşında vəfat edir. Ezra imagism'dən ayrılır, bir müddət vorticism cərəyanına qoşulur. Sonra deyəsən lap başını itirir - faşizmə güclü rəğbət bəsləyir, 1945-ci ildə, II Dünya savaşıdan sonra həbs olunub ABŞ-a verilir. 1958-ci ildə həbsdən çıxır, amma təəssüf ki, yenə də ultrasağ irqçi-faşist qruplara rəğbətini kəsmir. T.S.Eliotailə münasibətlərini nəzərə almasaq nisbətən sabit və sakit bir həyat yaşayır. William Carlos Williams da normal bir həyat sürür, digər yoldaşlarından fərqli olaraq həm sənət mənəsində, həm də fiziki olaraq Avropadan uzaq durur.

e.e.cummingsözü gənc yaşlarından kommunizmə rəğbət bəsləyir. 1930-cü illərdə SSRI-yə altı həftəlik səfər edir və bu səfərdən sonra öz mövqeyini dəyişir, qatı bir sağçıya çevrilir. Hətta ömrünün sonlarında McCarthyism'i müdafiəedirdi...Ezra Pound qrupdakıların hamısından sonra ölür. Qeyd edim ki, Ezra təkə bu qrupdakılarla deyil, həm də başqa məşhur yazarlarla da yaxın ünsiyyətdə olub. Məsələn, E. Hemingway'in və J.Joyce'un taleyində də müsbət rol olub(birinci Gertrude Stein'la da çox yaxın dost olub). Həm də qeyd edim ki, o dövr modernist şeiri bir tək imagistlərdən (vəGertrude Stein'dan, T.S.Eliotdan) ibarət deyildi. Ən azı (sərbəst janrda yazan) Carl Sandburg'i yada salmaq lazımdır hərçənd ki, sonuncu “modernist” terminini qəbul etmirdi.Haşiyyənin sonu.

(Davamı var)

Azər ƏHMƏDOV